

TELEPÜLÉSEK ÉS TÉRSÉGEK SZEREPE MAGYARORSZÁG DÉLI (BALKÁNI) KAPCSOLATRENDSZERÉBEN¹

PAP NORBERT

THE ROLE OF SETTLEMENTS AND REGIONS IN HUNGARY'S SOUTHERN (BALKAN) RELATIONS

The Western Balkans region is a "white spot" in European territorial research, and thus a valuable subject of study, where Hungary has an interest due to its geographical proximity and historical ties. This study was prepared in preparation for a four to five-year geopolitical analysis on relationship between Hungary and small states of the Balkan Peninsula.

The aim of our research is to examine the external economic, (geo)political, integration challenges and internal adjustment constraints of the Western Balkan states from a Hungarian perspective in a world and Europe that is being transformed by the war in Ukraine (2022-2023) and is characterised by fundamental uncertainties.

This paper reviews previous studies and publications that have established a level of knowledge about the region, especially Hungarian considerations. The relations of Hungarian governmental and municipal actors and the civil sector in the Balkans are presented. Considering that the Balkans have been a war-torn borderland in Hungarian history, burdened by clashes of civilisations, the situation of Islam and Orthodox denominations in Hungary are analysed. The paper also outlined the main objectives of the four to five-year OTKA research on Hungary and the Western Balkans.

BEVEZETÉS

A jelen tanulmány egy nagyobb, négyévesre tervezett OTKA kutatás (OTKA K 146585) publikációs bevezetésére szolgál. A szerző azt a feladatot vállalta, hogy vázlatos (minden részletre ki nem terjedő) áttekintést nyújt a magyarországi, regionális szemléletű, (különösen a földrajzi) Balkán-kutatásról, továbbá néhány fontos alapkérdésről, ami a magyar területi struktúrákat illeti, főként a vallási, civilizációs vonatkozásokat: a kérdéskör vizsgálata hogyan áll, meddig jutott.

A szóban forgó kutatási projekt nem csupán érdekes és talán hiánypótlónak is tekinthető, de jelentős kapcsolódó kül- és belpolitikai, gazdasági és kultúrpolitikai (tehát gyakorlati, szakpolitikai) igény is mutatkozik rá. A vizsgálatban „belülről” tekintünk „kifelé”, nem pedig fordítva. A kutatás négy-öt év múlva esedékes lezárásakor remélhetőleg sokkal többet és jóval árnyaltabban, rétegzettebben tudunk majd a tágabb területi összefüggésekről és

¹ A tanulmány az OTKA K 146585 számú, "Magyarország és a Nyugat-Balkán" című projekt támogatásával készült el. Az elemzés egy korábbi verziója Pap Norbert "Kapcsolati terek és helyek – Magyarország és a Balkán" című MTA doktori disszertációjában került bemutatásra.

képesek leszünk „kívülről” „befelé” is éles képet alkotni a kapcsolódó magyar törekvésekről. Az alábbiakban a magyar hagyományokról, kormányzati, önkormányzati, civil törekvésekről és főként a vallási kapcsolatokról lesz szó. Fontos kérdés lenne megvizsgálni a gazdaságot és a biztonsági kérdéseket is, de a területi korlátok miatt erre most nem térhetünk ki, annak egy másik tanulmányt fogunk később szentelni.

A „Balkán” térsége Magyarország számára kitüntetetten fontos régió, ebben széleskörű politikai és tudományos konszenzus van. A szélsőbaltól a szélsőjobb az egyes pártok hivatalos dokumentumai, a vezetők megnyilvánulásai is erről tanúskodnak. A rendszerváltástól kezdődően minden magyar külügyi, külgazdasági és biztonságpolitikai dokumentum is kiemelten kezeli a térséget. A magyar gazdaság szereplői számára is fontos a térség, ahol a kis magyar multik, de egyes térségekben a KKV szektor szereplői is az ország méretéhez képest rendkívül aktívan vannak jelen. A kulturális és vallási kapcsolatok is kiterjedtek. Abban is széleskörű a konszenzus, hogy ehhez képest a térség tudományos kutatása, beleértve a kapcsolatok kutatását is elmarad nem csak a kívánatostól, de a korábbi időszakra jellemző magas (világ és európai mércével magasnak számító) szinttől is (*ÁBRAHÁM 2007, PAP 2010*). A magyar geográfia az elmúlt másfélszáz évben szintén kiemelten foglalkozott a térséggel, mondhatni egyidős a Balkán kutatásával (*HUNFALVY 1864, 1883*). A vizsgálatoknak mindenkori fontos kérdése volt a kapcsolati szerepű települések vizsgálata (*MENDÖL 1948*), jelen elemzés tárgya is.

Magyarországnak a balkáni térség államaihoz kötődő kapcsolatrendszerével kiterjedt szakirodalom foglalkozik (pl.: *REMÉNYI-PAP-PAP 2021*), ezek döntő része a kétoldalú kapcsolatokat elemzi. A kérdés geográfiai vizsgálatai túlnyomóan a déli magyar határokkal, határ menti térségekkel (*REMÉNYI 2013*), településközi kapcsolatokkal foglalkoztak. Átfogó Balkán-kutatás, amely a magyar érdekek és szempontok alapján szerveződött volna, igen kevés volt. Ezek közül a Glatz Ferenc által kezdeményezett budapesti Balkán Tanulmányok Központ keretében folytatott vizsgálatokat emelhetjük ki, amely kutatómunkába a magyar geográfusok is bekapcsolódtak. Az MTA Földrajztudományi Kutatóintézete (ma HUN-REN CSFKI) főként kartográfiai, etnikai földrajzi, városhálózati, közlekedési és turisztikai jellegű kutatásokkal járult hozzá a balkáni térség földrajztudományi feltáráshoz. Az egykori MTA RKK (ma HUN-REN KRTK RKI) intézetében a balkáni térség regionális folyamatait érintő elemzések (főként Romániát és a Nyugat-Balkánt érintőek) készültek. Részterületeket érintő kutatás még az ELTE Kelet-Európa Tanszékén (Juhász József vezetésével), az egykori Teleki László Alapítvány keretében, majd a Magyar Külügyi Intézetben, Győrben az RKK NYUTI-ban, a Duna-kutatás keretében (Hardi Tamás vezetésével) és Szegeden az SZTE Bölcsészettudományi Karán, történeti fókusszal folyt. További, a Balkánnal foglalkozó kutatók az ország legkülönbözőbb felsőoktatási intézményeiben és korábban az MTA, ma a HUN-REN kutatóintézeteiben dolgoznak. A legnagyobb létszámú, legtöbbet publikáló

és döntően a Balkánra fókuszáló tudományos műhely a Pécsi Tudományegyetemen alakult ki. Itt az úttörő munkát az 1980-as, '90-es években Hóvári János, Sokcsevits Dénes, illetve Hajdú Zoltán végezték.

A most induló OTKA kutatás előzményeként több vizsgálatot is szükséges megneveznünk. A legszélesebb kört a Pécsi Tudományegyetemen dolgozó, nagyrészt geográfus Balkán-kutatók jelentik, akik 1998 óta számos közleményben és néhány alapvető monográfiában foglalkoztak a kapcsolati kérdéskör egyes elemeivel. Ezen sorok írója több írásában (*PAP 2012, 2007*) és szerkesztett kötetek sorában foglalkozott a magyar balkáni kapcsolatrendszerrel, politikai földrajzi és fejlesztési megközelítésben (*PAP 2010, 2013*).

Nemzetközi dimenzióban a pécsi Balkán-műhelynek a magyar EU-elnökség idejére megjelentetett angol nyelvű kötete átfogó képet adott a Nyugat-Balkánt illető aktuális feladatokról, a magyar nézőpontról és a kapcsolatok kiterjedt köréről (*PAP – KOBOLKA 2011*). A Magyar-Japán Balkán-kutatócsoport a magyar déli határokat illető történeti és recens migrációval, valamint főként egyes szakmai csoportokat illető migrációs folyamatokkal foglalkozott (*LÉPHAFT ET AL. 2014*). A publikációk egy része japánul, Japánban jelent meg (*YAMAMOTO ET AL. 1917*). Ezek többsége bibliográfiai hivatkozásaitól itt eltekintünk. Hajdú és Pap közösen a horvát-magyar határmenti térségről közölt egy lengyel kiadványban írást (*HAJDÚ – PAP 2005*). Pécs interregionális helyzetéről német nyelvű tanulmánykötet (*PAP SZERK. 2010*) jelent meg. Pécs kapuváros szerepét nemzetközi szaklapokban megjelent tanulmányokban önálló írásban (*PAP 2008*) és társszerzőkkel együtt is elemzi (*PAP ET AL. 2013*).

Bali Lóránt a magyar-horvát határról, illetve a határmenti együttműködés problémáiról publikált monográfiát (*BALI 2012*). M. Császár Zsuzsa a kisebbségi oktatáson keresztül a határon túli iskolarendszerrel, illetve annak geográfiájával foglalkozott monografikus jelleggel (*M. CSÁSZÁR 2011*). Kitanics Máté több írásában is taglalta a Kárpát-medencében élő horvát népcsoportok helyzetét és maradandó módon foglalkozott a migráció összefüggéseivel is (*KITANICS 2014*) (*KITANICS 2015*). Reményi Péter a balkáni határkérdésekkel összefüggésben publikált több tanulmányt, illetve főként a vajdasági határokat vizsgálta (*REMÉNYI-VÉGH 2006, REMÉNYI P. 2011, REMÉNYI – LÉPHAFT 2014*). Vizsgálatai segítettek a modern határkutatás szempontjait megjeleníteni a témakör diskurzusában (*borderescape*). Felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar KKV szektor csak abban a dimenzióban van jelen, ameddig a magyarul beszélő könyvelő, ügyvéd és általában magyarul értő munkaerő rendelkezésre áll. Újabban több Bosznia-Hercegovina választási földrajzát elemző munkát közölt hazai és szarajevói kollégáival együttműködésben (*REMÉNYI ET AL. 2021, 2023, REMÉNYI-SÜMEGHY 2022*), melyek más publikációk mellett (*GEKIĆ ET AL. 2020, 2022*) mutatják a boszniai téma kiemelt helyét a pécsi műhelyben, illetve a 2020-as években megerősödő szarajevói kapcsolat jelentőségét. Végh Andor a balkáni magyar kapcsolatrendszernek főként a horvát vonatkozásaival foglalkozott.

Felhívta a figyelmet az etnikai kontaktzónák balkáni sajátosságaira és a nemzeti integráció ellentmondásos helyzetére, pl. a magyarországi horvát közösségek esetében. A horvát nemzeti integráció még nem fejeződött be, ami egyes horvát közösségek esetében az elfejlődés lehetőségét is magában hordozza a határ menti térségekben (ld. bunyevácok). A kérdéssel főként Kitanics Máté, Végh Andor és Sokcsevits Dénes foglalkozott. Nagy Miklós Mihály a balkáni kapcsolatoknak a katonaföldrajzi vonatkozásait elemezte, amikor több munkájában összegyűjtötte a Balkánnal foglalkozó szakírók jelentős részben földrajzi jellegű munkáit, vagy amikor a magyar katonai aktivitást vizsgálta a Balkánon (NAGY 2015)

A nem pécsi geográfusok közül Kocsis Károly a horvátországi és szerbiai magyarság etnikai földrajzáról közölt publikációkat. Tematikus térképein, tanulmányaiban az asszimilálódó, elvándorló magyarság lakta tér rajzolódik ki (KOC SIS 1993, 2005, 2007).

A nem geográfus kutatók közül is többen foglalkoztak a kapcsolati területek kérdésével. Sokcsevits Dénes a magyar-horvát kapcsolatokkal, valamint Horvátország részben a magyarsággal közös történetével foglalkozott (SOKCSEVITS 2004, 2006, 2011). Hornyák Árpád a magyar-jugoszláv kapcsolatokkal, főként pedig a magyar-szerb relációval összefüggésben publikált (HORNYÁK 2010). Kolnhofer Vince a trianoni határokkal kapcsolatban foglalkozott, főként a gradistyei horvátság szempontjai szerint és az első világháború után felmerült nyugat-magyarországi korridor kérdését járta körül (KOLNHOFER 2008).

A jelzett kutatások részben egyenetlenek színvonal és a téma jelentősége tekintetében is, aminek a fő oka, hogy máig nem alakult ki állami koncepció és finanszírozás a Balkán kutatására. A vizsgálatok részben alapkutatás jellegűek, melyeknek háttere, hogy doktoriskolai keretekben, disszertáció írása által motivált kutatók írták őket. Az írások egy másik része kért, vagy kéretlen tanácsadói szerepeket jelenít meg. A vizsgálatok ezen része különböző fejlesztési projektek keretében született írásokban ölt testet. A vizsgált földrajzi dimenziók elsősorban határmentiek.

Alapvető kérdés, hogy a más sokat kutatott határmenti térség mellett mely földrajzi helyek, települések bírnak kapcsolati jelentőséggel? Emlékhelyek, kapcsolati szerepű intézmények, civil kapcsolatok, a gazdasági kapcsolatok szereplői által belakott helyek és a határtérségben a kapuvárosok képezik vizsgálatunk alapját.

A 2024 januárjában induló OTKA kutatásunk keretezése elsősorban geopolitikai. Megközelítésünkben a balkáni kisállamok stratégiáit, illetve a hozzájuk kapcsolódó magyar törekvéseket állítjuk a vizsgálataink fókuszába. Az alapkérdésünk az, hogy Magyarország hogyan válhat sikeres országgá a 21. században? Erre a kérdésre választ részben komparatív megközelítéssel, a közép- és délkelet-európai kisállamok tapasztalatainak felhasználásával,

részben pedig Magyarország helyzetének, lehetőségeinek és korlátainak a reális értékelésével lehet kapni.

A komparatív vizsgálatok mellett a kisállami lét jellegzetességeinek áttekintése, a huszonegyedik századi kisállami geopolitikai stratégiák számbavétele szükséges. Az elméleti típusú vizsgálatok esetében is elképzelhetők új kutatási eredmények, hiszen a kisállamiság kérdései mind a mai napig kevésbé konceptualizáltak a világban. A téma a nemzetközi szakirodalomban is alulkutatott és jelentősége alul is publikált, jellemzően a nemzeti iskolák esettanulmányaival találkozhat jobbra csak az olvasó.

A kisállamokkal foglalkozó kortárs szakirodalom három fő irányba mutat (GARAI ET AL. 2017). Ezek közül a legrégebbi a realista tradíció (ez hidegháborús örökség, de napjainkban újra erőteljesebben van jelen). A kisállami egyensúlyozás (*hedging*) gyakorlatát vizsgálja komparatív megközelítéssel (KULIK 2016). A második irány az elmúlt harminc évben a nemzetközi szervezetekben megfigyelhető kisállami viselkedést vizsgálja. Ez az irányzat liberális, institucionalista hagyományt követ (THORHALSSON 2000). Az elmúlt másfél évtizedben – főként a 2008-2009-es válság után – a menedék elmélet (*shelter theory*) vált divattá (THORHALSSON, 2019). Közös a három felfogásban, hogy a világrend átalakulása és a nemzetközi rendszer fragmentációja miatt előtérbe került a regionálitás a globális dimenziókkal szemben.

Jelenleg ennek a kisállami kutatási iránynak a vezető műhelye az izlandi Centre for Small State Studies. Magyarországon 2017-ben a Külügyi- és Külgazdasági Intézet adott ki egy kötetet, amely egy remek kiindulópontot képez a kutatáshoz (GARAI ET AL. 2017). A Pécsi Tudományegyetemen az 1980-as évek vége óta működik egy műhely, amely a kisállamiság problémáival jellemzően a kisállami Balkán kutatása keretében foglalkozik. Ennek az utóbbi években olyan aspektusait vizsgáltuk, mint a Nyugat-Balkán európai uniós perspektívája (KOBOLKA – PAP 2011), az ezzel részben szembe haladó állam- és nemzetépítési folyamatok a poszt-jugoszláv térségben (REMÉNYI 2014, 2019), továbbá – mivel hagyományos migrációs folyosóról van szó – a migráció hatását a balkáni államok életére (YAMAMOTO ET AL, 2017). Egész sor vizsgálatot folytattunk az állami fragmentálódás (balkanizáció) általános, illetve az egyes államokhoz kapcsolódó kérdéseivel (REMÉNYI 2010, 2012, 2014, HÁRI 2020) (PAP-KITANICS 2010, 2012), továbbá olyan részletkérdésekkel is, hogy az extrém térfragmentálódási esetekben a vonalas infrastruktúra rendszerek működtetése és azok „nemzeti” keretek közötti fejlesztése hogyan valósulhat meg (REMÉNYI ET AL. 2016, REMÉNYI-CSAPÓ 2021). Mivel a Balkán hagyományosan része a magyar külpolitikai prioritásrendszernek, ezért kifejezett célunk volt a magyar balkáni érdekeltségek kutatása általában (PAP, 2012, 2020) és az etnikai magyar területeken, mint a Vajdaság (LÉPHAFT ET AL. 2014), a Muraköz (MOHOS 2008) és horvát Baranya (VÉGH – GÚTI 2017), valamint a határon átnyúló református szállásterület kapcsán (ÁCS ET AL. 2017) speciálisan, továbbá ebbe a körbe

tartoznak a magyar déli határ geopolitikai jellegének változásai is (*PAP – GLIED 2017, PAP – REMÉNYI 2017*).

1. INTÉZMÉNYI KAPCSOLATOK²

A magyar külpolitikai gondolkodás az elmúlt évszázadokban sokszor változott a nagyhatalmi kihívásoknak és befolyásnak, részben pedig a belső érdekeknek megfelelően. A külkapcsolatok alakításában 1920 és 2004 két fontos fordulópontot jelent, melyeket nem csak a felszínes hasonlóság köt össze. A trianoni döntés a létrejött önálló magyar államot szűk keretek közé, sokáig ellenséges államok gyűrűjébe szorította. A második világháború után a szovjet blokkba kényszerült, ami a keleti kapcsolatoknak az addig elképzelhetetlen mértékű felértékelését jelentette. A 2004-es EU-csatlakozás a rendszerváltozással megindult folyamatok révén ezt a korszakot lezárta, és sok tekintetben Magyarország külkapcsolati mozgástere az 1920 előttihez hasonlóan alakult. A politikai gondolkodás fő iránya 1989–90-ben a Nyugat lett, mintegy ellencsapásaként a megelőző keleti orientációnak, és ez egyet jelentett az euro-atlanti integrációs rendszerbe való bekapcsolódásunkkal. Az általánosan vett nyugati orientáción kívül azonban a politikai elitnek egyik csoportja sem dolgozott ki különösebb stratégiát a külpolitika, a külgazdaság, és a tágabb értelemben vett külkapcsolatok alakítására. A közép-európai viszonyrendszert a visegrádi együttműködés létrehozása többé-kevésbé újrászervezte. A Visegrádi 4-ek keretében zajló kooperáció hatékonysága azonban elmaradt a várakozásoktól és jelentős hullámvölgyek is jellemezték. Ugyanakkor a déli kapcsolatrendszerrel, melynek történelme és jelene beszédes bizonyíték annak jelentőségére, érdemben nem tudott mit kezdeni. Kapcsolatok ugyan léteztek, de hiányzott mögülük a vízió és a stratégia. A hivatalos kapcsolatokat a hagyományok és az ad hoc célok egyaránt alakították. A magyar külpolitikai struktúra – a történelmi léptékben vett korábitól eltérően – általában az államszocialista időszakban megszokott, követő taktikát gyakorolta a rendszerváltást követő két évtizedben is. Ezáltal a hatásokat elszenvédjük, illetve igyekszünk azokat elkerülni, nem pedig résztvevő módon alakítjuk az eseményeket. Ebben az utóbbi években némi változás következett be, sokkal aktívabbá vált a kormányzat ebben a relációban.

A magyar történelem első századaiban az uralkodók külpolitikájának volt víziója a Balkánnal és (részben ahhoz kapcsolódóan) az itáliai területekkel összefüggő célokra vonatkozóan. Azon túl azonban ismeretlen világ húzódott. A Habsburgoknak, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia elitjének volt elképzelése a Balkánról és a mediterrán világról, és voltak azzal kapcsolatos politikai céljaik.

² Az alábbi elemzés a Külügyi Szemle 2012-ben megjelent, „A magyar Balkán politika kihívásai” című tanulmányban megjelent elemzés továbbfejlesztésével készült.

A magyar elitekben ez a távlati, geopolitikai vízió sokkal kevésbé volt jelen és – főként 1920 után – a figyelem is inkább csak a szűkebb déli (román, jugoszláv) szomszédságra irányult.

2004-ben új helyzet alakult ki, mivel Magyarország csatlakozott ahhoz az Európai Unióhoz, amelynek akkor a legfontosabb kapcsolati területe a Földközi-tenger körül húzódott, amelybe a Balkán mint nagy keleti félsziget nyúlik be. Az EU-ban egyetlen állam sem teheti meg (anyagi és erkölcsi) veszteségek nélkül, hogy ne legyen politikája a mediterrán térséggel kapcsolatban. Az elmúlt években a kihívásokat és a lehetőségeket illetően a térség (azon belül Dél-Európa, de a medence déli és keleti partja is) felértékelődött. Kérdés, hogy mennyire értette meg ezt a magyar gazdasági és politikai elit. Úgy tűnik, kevésbé, bár ez alapvető stratégiai érdeke lenne.

A rendszerváltozás időszakától kezdődően a magyar közvélemény a Balkánt olyan régiónak tekintette, amely időnként fenyegetést jelent az országra és annak lakóira. A bonyolult térségi folyamatokat ugyanakkor kevésbé érti, és gyakorlatilag nem mutat érdeklődést iránta. A rendszerváltást követően csupán háborús események és a migrációs válság időszakában számíthatott a Balkán a figyelmére.

Egészében jellemző, hogy felismerték ugyan, hogy problémák indukálódnak a Balkánról, és lehetőségek is kínálkoznak, amelyekre reagálni kellene, de az elmúlt 30 évben a felismerést csak erőtlen próbálkozások követték. A Balkán ma szűk politikai, gazdasági, államigazgatási elitek ügye, de általában nekik sem valódi prioritás. Leginkább a nemzetbiztonsággal, honvédelemmel foglalkozó szakmai szervezetek számára élvez elsőbbséget. A rendszerváltozás után az egyes magyar kormányok kénytelenek voltak a balkáni kérdésekkel is foglalkozni. Ez általában a biztonsági kihívások kezelését jelentette és a kényszer motiválta őket.

Előremutató, koherens stratégia azonban máig nem született. A térséggel való foglalkozás Magyarországon ezen kívül marginális jelentőségű, csekély számú kisebbségi csoportok (főként a szerbek, horvátok, mellettük a bolgárok, görögök) ügye még.

Érzékelhetően különböző a bal- és jobboldali kormányok viszonyulása a térséghez. A baloldali kabinetek általában kevésbé tartották fontosnak, és inkább csak az események követése volt a jellemző. Ennek részben az volt az oka, hogy a boszniai és a horvátországi háború, valamint a koszovói konfliktus jobboldali kormányok időszakában jelentkezett (1990–94 és 1998–2002), azokra reagálni is akkor kellett. Ugyanakkor mélyebb okok is megjelentek ebben a fajta aktivitásban, vagy annak hiányában. A baloldali kormányok követő politikát folytattak és a nemzeti érdekérvényesítés kérdéséhez ambivalens módon álltak hozzá (illetve úgy vélték a nemzeti érdek az európai és atlantista politika maximális, de legalábbis nagymértékű támogatása). A jobboldali kormányok ezzel szemben azt a nemzeti hagyományt követték, hogy Magyarországnak

önállóan is van keresnivalója a térségben (érdekszféra), és az önálló magyar érdeket akár az euroatlanti szövetségesekkel szemben is képviselni kell. Mindentől független tény, hogy a térségben élő magyar közösségek sorsa iránti érdeklődés és az érdekükben történő határozott fellépés is inkább a jobboldal számára tűnt fontosnak. Az utóbbi három évtizedben ez a kettős állampolgárság és az autonómiatörekvések támogatásában, a legutolsó néhány évben pedig a közvetlen és jelentős pénzügyi támogatások biztosításában sűrűsödött.

2. A 2010-UTÁNI MAGYAR BALKÁNI POLITIKA FŐBB REGIONÁLIS JELLEMZŐI

A 2010 óta hatalmon lévő kormányzat balkáni politikája először két stratégiai dokumentumban fogalmazódott meg. Ezek: az aktuális magyar külügyi stratégiának tekinthető „Magyar külpolitika az uniós elnökség után” és a „Magyarország nemzeti biztonsági stratégiája”.

Mindkét dokumentum kiemelten kezeli és nevesíti a térséget. A külpolitikai stratégia külön megnevezi a Nyugat-Balkánt, tételesen felsorolva említi tagállamait és a velük kapcsolatos magyar politikát, beleértve a biztonságpolitikai szempontokat is. Külön jelenik meg a Duna-stratégiához kapcsolódó együttműködés, az abban játszott magyar szerep; a következő oldalakon Románia és Bulgária együttesen szerepel, de külön említve. A két utóbbihoz kapcsolódva kerül említésre a fekete-tengeri térség, illetve a kaukázusi és az azon túl elterülő, energetikai szempontból fontos közvetítőterület is. A térséget északról a „visegrádi országok” kategóriába foglalt ország csoport zárja le. A biztonsági stratégiában a térség „Regionális konfliktusok” fejezetcím alatt szerepel, illetve a „keleti és déli térségek” vonatkozásában jelenik meg, ahol hagyományos fegyveres konfliktusok lehetősége, a szervezett bűnözés és a terrorizmus fenyegetheti a nemzetbiztonságot. A déli térségben magyar nemzetiségek élnek, továbbá az EU-ba és NATO-ba még nem integrálódott államok vannak, melyek ezirányú politikáját támogatnunk kell. Mindkét dokumentum javuló helyzetet, a stabilitás erősödését feltételezi, fenntartva, hogy vannak megoldatlan államközi és más politikai problémák, de nemzetközi jelenléttel ezek kezelhetők; a fő biztonsági fenyegetés ma nem állami szinten jelentkezik. A jövőben a szomszédságban megtelepedő terrorista szervezetek, illetve a szervezett bűnözés jelenthetik a fő problémát. A dokumentumokból erős nyugatos elköteleződés érződik: az európai uniós közösség, illetve az atlanti elkötelezettség közös értékei hangsúlyosan jelen vannak bennük. Kisebb nézetkülönbségek a vajdasági magyarok helyzetének értékelését illetően alakultak ki.

Az elmúlt másfél évtizedben végbement jelentős változások, a „keleti nyitás”, a „déli nyitás”, a menekültválság, az orosz-ukrán háború okozta válság

begyűrűzése, valamint a terrorizmus elleni harc hangsúlyozása nyilvánvaló módon kihat a balkáni politikára, de ennek stratégiai dokumentumban történt világos megfogalmazása egyelőre nem történt meg.

A balkáni államok több nagyobb csoportját is elkülöníthetjük a kapcsolatok jellegének figyelembevételével. Az euro-atlanti kapcsolatrendszerbe integrált államok köre, mint Albánia, Észak-Macedónia, Görögország, Horvátország, Montenegró, Románia, Szlovénia, Bulgária, Törökország jelentik az egyik együttműködési dimenziót. Az országcsoporton belül akadnak feszültségek, továbbá a kapcsolatok minőségében is vannak eltérő mélységek, de a közös szövetségi platform egyelőre sokkal meghatározóbb, mint a konfliktusok és a nézetkülönbségek. A multilaterális együttműködés, az összefonódó gazdasági rendszerek és a biztonságról alkotott közös vízió és együttműködés adja a csoportosulás alapját.

A második csoportba tartozó a szerb, boszniai (főként a szerb entitás), koszovói állammal egyenként nagyon változó tartalmú és jellegű kapcsolat, amelyek annyiban közösek, hogy a formálisan elismert fontosság mellett, a kapcsolatok fenntartását és fejlesztését a felek kölcsönösen igénylik. Ezen belül azonban hatalmas különbségek is jelen vannak. A 2010 utáni magyar kormányzat Törökországot, Szerbiát, Montenegrót, Macedóniát, valamint az utóbbi időszakban Bosznia-Hercegovinát tekinti olyan partnerországnak, amelyek esetében a kapcsolatok fejlesztésében a gazdasági megfontolások erősen jelen vannak.

Koszovó és Bosznia-Hercegovina esetében a jelentős térségi biztonságpolitikai kockázat adja a megfontolások részbeni alapját. Magyarország alapvető érdeke a térségi stabilitás és törekszik is azon erőfeszítések támogatására, melyek ezt biztosíthatják, de erőforrásai csekélyek egy érdemi stabilizációs szerep betöltéséhez. Az egy fontos kutatási kérdés lehet a jövőt illetően, hogy a magyar kormányzat eltérő viszonya a két nagy entitáshoz (a Bosnyák-Horvát Federáció és a Republika Srpska) vajon mennyiben felel meg a tágabb magyar külpolitikai igényeknek.

A román, horvát, szlovén és a szerb szomszédsági kapcsolatokat a magyar kisebbségek jelenléte miatt a nemzetpolitikai megfontolások is formálják, de ez egyben gazdasági potenciált is jelent. A magyar kérdés minden szomszédos állam politikájában jelen van, de az nagyon különböző tartalmú, részben a magyar kisebbség méretével, de nagypolitikai szerepével is összefüggésben.

A vizsgált államok magyarországi intézményi jelenléte bizonyos párhuzamot mutat a magyar intézményrendszerrel. Az egy szövetségi rendszerbe integrált nagyobb, illetve a szomszédos államok, Románia, Bulgária, Törökország, Horvátország és Szerbia azon államok, amelyek jelentősebb párhuzamos intézményrendszert alakítottak ki Magyarországon.

3. KULTURÁLIS ÉS CIVIL KAPCSOLATOK

A magyar állam az elmúlt 25 évben offenzívát indított a kulturális diplomácia terén a vizsgálati területen. Ezzel sok tekintetben visszatért a két világháború közötti időszak politikájához. A szocialista korszakban alapított szófiai intézet mellett az akkor még Balassi Intézet (ma Liszt Ferenc Intézet) keretében új egységek sorát hozták létre Romániától Törökorszáig, Szerbiától Horvátorszáig. Ezen belül a 2010 utáni magyar kormányzat különösen tudatosan alakította a más, a soft power tudatosan alkalmazó államokhoz hasonló eszközökkel a magyar jelenlétet és befolyást.

A kulturális intézetek tevékenysége új minőségre emelte a Balkánon a magyar kulturális jelenlétet, amelyek a magyar *soft power* fejlesztése irányában tett szerencsés lépésekként üdvözölhetők. A térségbeli magyar egyetemeken működő magyar oktatók és magyar lektorok hatása ezt szerencsésen egészítheti ki. A magyar állam a Stipendium Hungaricum³ program keretében ösztöndíjas helyek kontingensét nyújtja a boszniai, a macedón, koszovói és a török pályázóknak. Ezzel évtizedes távlatban jelentősen gyarapodhat a Magyarországhoz kötődő, személyes magyar kapcsolatrendszerrel is rendelkező térségbeli szakember kör létszáma.

A civil szféra aktivitása az intézményinél gyengébb. A pályázati rendszer motiválta együttműködések száma kicsi, és azok általában alacsony hatékonyságúak, különösebb földrajzi mintázatot nem mutatnak. A magyar felsőoktatásban és az akadémiai szférában a térség kutatása műhelyek és források hiányával küszködik, illetve nem megfelelő a struktúrája, ezért elsősorban a történeti jellegű stúdiumok dominálnak. Ez a térségbeli egyetemközi kapcsolatokra is káros hatással van. A térségbeli magyar szervezeteket (a határ mentén élő őshonos közösségek és a diaszpóra) a magyar állam támogatja. A vajdasági, baranyai és muravidéki magyarság támogatására intézményesült rendszer alakult ki.

A legjelentősebb magyar városok külkapcsolatainak (218 szerződött kapcsolat) 17%-a kötődik a három dél-európai félszigethez (*PAP 2020*). Ezen belül is megfigyelhetünk bizonyos koncentrációt, illetve aszimmetriákat. A 38 dél-európai kapcsolatból 13 olasz (34%), hat horvátországi (15%), öt bolgár (13%), négy szerbiai (11 %), három török (8%), kettő-kettő pedig szlovéniai, bosnyák és portugál várossal kötött, és csupán egyetlen egy az albán kapcsolat.

Az arányok hozzávetőlegesen két tényezővel magyarázhatók. A horvátországi, szerbiai és szlovéniai szerződéseket jórészt a történelmi

³ A Stipendium Hungaricum a „keleti és déli nyitás” politikája támogatására alapított ösztöndíjprogram. Az ösztöndíjrendszert a 81/2015. (III. 31.) Kormányrendelettel módosított 285/2013. (VII. 26.) Kormányrendelet hívta életre. <http://www.tka.hu/palyazatok/2962/stipendium-hungaricum>

Magyarországhoz egykor kapcsolódó városokkal írtak alá. A másik csoportba olyan települések tartoznak, amelyeket olyan népek laknak, akikkel a magyarság ún. történelmi barátságot ápol (olasz, török, bolgár).

A határöntúli magyarok (Vajdaság, horvát Baranya, Muravidék stb.) közül a reformátusok a magyarországi egyházi szervezettel élő kapcsolatot ápolnak. A katolikusok helyzete ettől különbözik, de településeik határmenti helyzetéből következően a nemzeti kapcsolatok esetükben sem semmisültek meg. A Balkán felé azonban az igazi kérdés kevésbé a magyar kisebbség vallási helyzete (azt tágabb kontextusban, a kivándorlás, asszimiláció, népességfogyás okai keretében, annak egy aspektusaként érdemes vizsgálni), sokkal inkább az ortodoxia és az iszlám világával való együttműködésé.

A Balkán, mint tranzit térség, kiemelkedő szerepet játszott a magyarságnak az ortodox kereszténységgel és az iszlámmal való kapcsolatában (egyébként a Rómába vezető út is részben arra vezetett). Az első találkozás és a kapcsolatok az iszlámmal a honfoglalás előtti időkre nyúlnak vissza, hiszen a honfoglalók egy része muszlim volt. A 10. században szórványosan sor került az ortodoxiához való csatlakozásokra is, főként Erdély területén. Mindkét vallás esetén a megújuló hullámokban érkező népesedési utánpótlás a Balkán felől érkezett a Kárpát-medencébe, amelynek napjainkig ható következményei vannak. Mindkét civilizáció számára a Kárpát-medence olyan helyé vált, mely mélyen szervesült a történelmi emlékezetükbe. A velük kapcsolatos találkozások a magyarság számára is meghatározóvá váltak, akár az oszmán hódoltság idejét, akár a szerbekkel és románokkal való együttélést tekintjük. Olyan ortodox és muszlim szakrális helyek jöttek létre Magyarországon, melyek jelentősége, vagy éppen vonzása messze túlmutat az országhatárokon, nemzetközi jelentőséggel bírnak. A múltban ennek a civilizációs megfontolásnak nagy volt a jelensége: Magyarország civilizációs határtérségben, konfliktuszónában feküdt. A muszlim törökökkel 300 évig zajlottak a háborúk, míg az ortodox keresztény szerbekkel, román fejedelemségekkel is sokszáz éven át a helyzet konfliktusos volt. Vajon napjainkban is hasonló a helyzet?

4. AZ ORTODOXOK MAGYARORSZÁGON

A mai Magyarország területén élő balkáni kötődésű ortodoxok szerbek, bolgárok, románok és görögök (1. táblázat). A kérdés feldolgozásában számos kiváló szerző (HADROVICS 1991, DUJMOV 2007, 2008, BERKI 1984, BALOGH – GERGELY 1996, MISKOLCCZY 2007, SZIDIROPULOSZ 1998, M. PANDÚR 2007) munkájára támaszkodtunk. Jelen sorok írója a kérdés általános vonatkozásaival összefoglaló munkában (PAP 2010), speciálisan pedig a grábóci szerb kolostor létesítése és a grábóci búcsú közösségi jelentősége kapcsán szerzőtárssal közölt tanulmányt (PAP – KITANICS 2014).

1. táblázat: Ortodox egyházak Magyarországon

Figure 1. Orthodox churches in Hungary

Ortodox egyházak, az alapítás évével	Hívők száma összesen	Hívők száma Magyarországon (2011) (fő)	Magyar központjaik	Joghatósági kapcsolatok
Konstantinápolyi Patriarchátus*	cc. 3 millió	1701	Budapest	a magyarországiak Ausztria metropolitája alá tartoznak
Moszkvai Patriarchátus	ca 100 millió	3500	Budapest, Keszthely, Miskolc, Nyíregyháza, Debrecen, Gyöngyös, Szeged, http://hungary.orthodoxia.org/elhelyezkedes/	Magyar Ortodox Egyházmegye (Moszkvához tartozik)
Szófiai Patriarchátus	cc. 6 millió fő	4-500	Budapest	Bolgár Ortodox Egyház, Budapest
Belgrádi Patriarchátus	cc. 9 millió	4-5000	Szentendre	Budai Szerb Ortodox Egyházmegye, mely Belgrád alá tartozik
Bukaresti Patriarchátus	20 millió	cc. 30000	Gyula	Gyulai Román Ortodox Egyházmegye, Bukarest alá tartozik

Forrás: PAP 2020

*A részben ezen egyházhoz tartozó macedónok, ha külön szeretnék szervezni hitéletüket, az Ohridi Patriarchátus égisze alá kerülnének.

A legnagyobb tekintélyű, legrégebbi ortodox egyház az ősi Konstantinápolyi Patriarchátus, melynek feje Isztambulban székel. Az Oszmán Birodalom időszakában a millet-rendszer keretében az ortodoxok feletti joghatóságot (1557-ig, az ipeki patriarchátus rekonstruálásáig) a konstantinápolyi pátriárka gyakorolta, mint a Portához legközelebb álló egyház feje. Az autokefál nemzeti egyházak térnyerésével a XIX. századtól a Balkánon területe egyre kisebb lett, befolyása csökkent⁴. Magyarországon, ahonnan az autokefál egyházak nem tudták kiszorítani, sajátos helyzete miatt fennmaradt. 1949-ben a politikai

⁴ A Konstantinápolyi Patriarchátus ma már csak Törökországra, Észak-Görögországra és a görög szigetek egy részére terjed ki, valamint egyes szórványokra. A hívők száma valamivel több, mint 3 millió fő.

változások hatására a magyarországi ortodoxiában a Moszkvai Patriarchátus⁵ súlya nőtt meg, amit a Konstantinápolyi Patriarchátus vitatott. Mellette az autokefál egyházak szerepe is megmaradt. 1963-ban a pátriárka a magyarországi hívőket Ausztria metropolitája alá rendelte, bár ennek különösebb fogantaja akkor nem volt, a papság az adott politikai kontextusban azt elutasította (el kellett, hogy utasítsa). A Konstantinápolyi Egyetemes Patriarchátus Magyarországi Ortodox Exarchátusát csak a rendszerváltozás után szervezték meg, a bejegyzésére csak 1995-ben került sor. Jelenleg két központja van, az egyik Budapesten, a másik a görög politikai menekültek által alapított Beloianiszban. A felekezethez tartozó hívők száma nem éri el a kétezer főt (*PAP 2020*).

A görögök utolsó jelentős hulláma az 1946-1949-es görög polgárháború idején érkezett Magyarországra, mintegy 5-7000 fő, sokan családtagjaikkal együtt jöttek. Mint elkötelezett baloldaliak, egy ideig nem jelentek meg ortodox hívőként, hanem a sztálinista, majd kádárista hatalmi struktúrába épültek be, mint a kommunista rendszer támogatói. A görögországi helyzet konszolidálódásával (1954), majd amnesztia (1981) révén egy részük haza is tért Görögországba (repatriálás). Azok körében viszont, akik maradtak, idővel megnőtt az igény a vallási életre és összetartozásra. Ennek lenyomata a beloianisi görög ortodox templom⁶, mely egy ausztriai (bécsi) illetőségű, görög származású magánszemély adományából épült, nyilvánvalóan nem függetlenül az ausztriai metropolita befolyásától. Az exarchátushoz tartozó (visszatérő) további magyarországi templomok a kecskeméti, a karcagi, a szentesi, és egy budapesti templom. Az egyházhoz tartozó macedón gyökerekkel rendelkező hívők esetében felmerülhet még az Ohridi Patriarchátushoz való csatlakozás igénye, aminek leginkább számszerű gyengességük szabhat korlátot.

Az, hogy mikor jelentek meg a szerbek a Kárpát-medencében, tudományos viták tárgyát képezik ma is. A szerb történészek egy része a Honfoglalás előtti időkre teszi a szerbek beköltözését a Nagyalföld déli részén, de ezt a történeti források, régészeti kutatások nem támasztják alá. Az Árpádok mellett több szerb főúr szolgált, számos vitéz kitüntette magát, de az első nagyobb csoportjaik csak Luxemburgi Zsigmond uralma alatt, az Oszmán Birodalom előretörésével összefüggésben telepedtek meg a Magyar Királyság területén. Ezt követően a középkor végéig főként a Délvidék, azon belül is a Szerémség és a Temesköz szerb lakossága növekedett meg erőteljesebben (*KITANICS 2016*).

A szerb autokefál egyház a 13. században létesült. Napjainkban kilencmillió hívő tartozik az egyházhoz. A szerb ortodox hívők a Belgrádi Patriarchátus alá

⁵ A Moszkvai Patriarchátus az orosz ortodox egyház, mely a szovjet megszállás és a szovjet szövetség időszakában nyert teret és főként orosz és ruszin, részben görög hívőket tömörít. A földrajzi orientációja nem balkáni, ezért itt nem tárgyaljuk.

⁶ A Szent Demeter, Szent Konstantin és Szent Heléna görög ortodox templomot 1996-ban szentelték fel a Fejér-megyeyi Beloianisz-ban.

tartozó Budai Szerb Ortodox egyházmegyéhez tartoznak. A püspöki vikárius alá 17 parókia tartozik, továbbá két monostor, a grábóci és a ráckevei. Az egyházmegyei központ Szentendrén van. A szerbek száma 4-5000 főre csökkent a 20. század végére (DUJMOV 2007).

Az egyházi kapcsolatoknak különösen a történelmi jelentősége nagy. A mohácsi csatában szerbek is harcoltak a keresztény táborban, később pedig mind az oszmáni hadak, mind a királyi seregek kötelékében nagy szerepet játszottak. Beköltözésük 1526 után töretlenül folytatódott. A Dél-Dunántúlra Szigetvár elestét követően több mint 1000, az oszmániakhoz lojális családot telepítettek be. Településeik sora az Alföldön a 17. század első felében már a Szeged-Kalocsa, míg a Dunántúlon a Balaton-Simontornya vonalig húzódott. Ekkorra a rácok száma olyan jelentős mértékben felszaporodott, hogy az Alföld déli területeit – középkori államuk Rascia után – már a magyarok is csak Rácországgént emlegették.

A 17. század kétségkívül legnagyobb rác beköltözésére az 1683 és 1699 közötti korszakban került sor, amikor is mintegy 30000-40000 fős keresztény szerb (és albán) tömeg hagyta el Koszovót és Szerbiát (ld. *Velika seoba Srba*). I. Lipót ugyanis elhatározta, hogy az oszmánokat kiszorítja a Magyar Királyság területéről és a Balkánról. A háború hatalmas keresztény győzelemsorozat eredményezett. Csaták sorát nyerték meg a császári hadvezérek, egészen Macedóniáig és Bulgáriáig nyomultak előre. Ennek, valamint I. Lipót 1690. április 6-án a balkáni népekhez intézett felhívásának hatására a szerbek felajánlották fegyvereiket a császárnak. A hadjárat a nemzetközi politika változásainak köszönhetően azonban váratlanul megtorpant, így a Habsburg oldalra állt szerbek családtagjaikkal együtt menekülni voltak kénytelenek otthonaikból. Többségük a Délvidéken, Dél Dunántúlon, a Szerémségben, a Bácskában, illetve a Tisza és a Maros mentén talált új otthonra. Mások nagyobb városokban, többek között Pesten, Budán, Szentendrén, Komáromban, Tokajban, Győrött, Debrecenben telepedtek le. E városokban, főként a Duna mentén székelő kereskedő kolóniáik már korábban, de a 18. század folyamán is jelentős tevékenységet folytattak (KITANICS 2010, REMÉNYI – VÉGH 2005).

A korábbi hullámokkal érkezettek és most betelepülők I. Lipóttól kapott kiváltságaik révén meg tudták őrizni identitásukat, egyházi szervezeti kereteik révén bizonyos önigazgatásuk is fennmaradt. A szerb bevándorlás megakasztotta a magyarországi szerbség uniátusát is a római katolikus egyházzal, melyet az ellenreformáció idején a pécsi és a zágrábi püspökség területén szorgalmaztak. A 18-19. század a magyarországi szerb kultúra talán legjelentősebb időszaka. Ebben az időben szerb templomok sorát emelik, és olyan fontos egyházi központok virágoznak fel, mint például Szentendre, Ráckeve, vagy Grábóc⁷ (PAP – KITANICS 2014).

⁷ Grábócot az oszmán hódoltság időszakában alapították 1587-ben a dalmáciai Dragovics kolostorból származó szerzetesek (PAP-KITANICS, 2014).

Az egykori Tolna-baranyai „Rácország” a 18. században a német betelepüléssel fokozatosan alakult át Sváb-Törökországgá (Schwäbische Türkei), multikulturális régióvá válva. A szerbség aránya, jelentősége fokozatosan zsugorodott. A végső csapást településeikre az I. világháború és az azt követő rendezés mérte. Ekkor, az 1920-as években az „optálás” révén a tolnai, baranyai szerbségből sokan hagyták el szülőföldjüket és templomaikat azért, hogy déli szomszédunk területére költözzenek. Ugyanakkor nem az optáció, hanem a 19. századi fokozatos gazdasági és népességi térvesztés volt az, ami a településterületük meggyengülését eredményezte (REMÉNYI – VÉGH 2005). Az optálás inkább csak további lendületet adott a népességfogyásnak.

A szerb-magyar kapcsolatok javulásának részben jele, részben pedig egy komoly gesztus, hogy Pécssett 2015-ben szerb templomot szenteltek fel a Zrínyi utcában, mely magyar állami és EU-s forrásból épült.

A Román Ortodox Egyház a 19. században szakadt ki a konstantinápolyiból (1865), egyike a legkésőbb alakultaknak. A hívők száma megközelíti a 20 millió főt. Az egyház feje a bukaresti pátriárka. A mai magyarországi román ortodox hívők ősei az oszmán hódoltságot követően települtek be a magyar Alföldre (főként Csongrád, Békés és Hajdú-Bihar megyékbe és Budára, valamint Pestre). Trianont követően eleinte az aradi és a nagyváradi püspökséghez tartoztak. Később vikáriátust alakítottak ki, mely az aradi püspökséghez tartozott, majd 1999-et követően a vikáriust püspöki rangra emelték (Gyulai Román Ortodox Egyházmege).

A román ortodoxok száma a legjelentősebb ma Magyarországon, akik a Bukaresti Patriarchátushoz tartoznak, központjuk Gyulán található. A püspöki vikáriushoz tartozó parókiák száma 18. Főként az alföldi területen található meg közösségeik (1. ábra) (MISKOLCZY 2007).

A bolgár ortodox egyház a 10. században szakadt el a konstantinápolytól, de az oszmán hódoltság időszakában ahhoz egy időre (1767-1872) vissza is tért, majd a török uralom alóli felszabadulást követően újra megalakult a bolgár nemzeti (autokefál) egyház. Követőinek száma 6-8 millió főre tehető. A bolgárok is azon népek közé tartoznak, amelyből időről időre történtek kiáramlások. A honfoglalás idején a Kárpát-medence déli része egy bolgár határrégió volt, tehát a bolgárok előbb voltak jelen Magyarországon, mint a magyarok. A Magyar Királyság területére később több hullámban érkeztek bolgárok, főként az oszmán hódítással összefüggésben, a 14. század közepétől. Az egyik legjelentősebb hullám az 1688-as csiprovc felkelés idején érkezett, melynek elbukása⁸ után sokan menekültek a Bánátba. Ez egy erős bolgár közösség

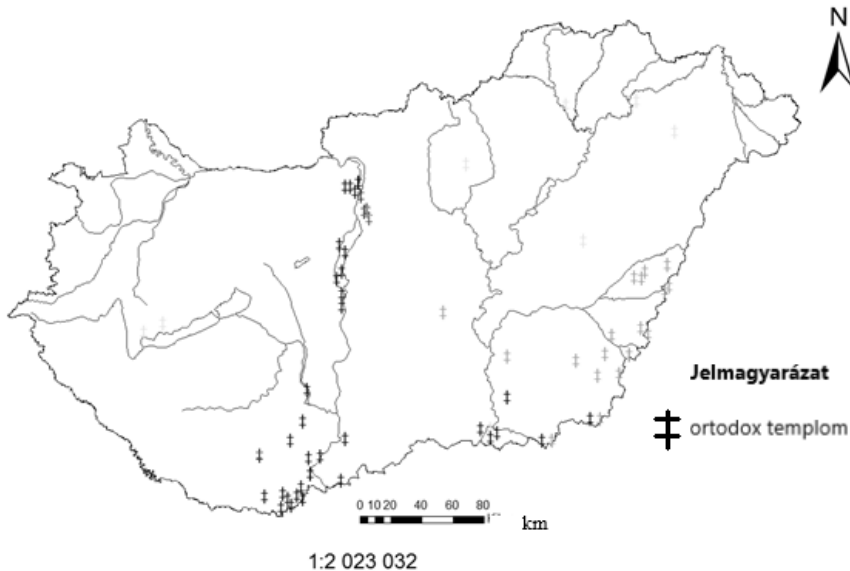
⁸ Csiprovac északnyugat-Bulgáriában, nem messze Vidintől fekszik, hegyi település. Lakói katolikus felekezetűek voltak az oszmán időkben. A Habsburg erők előrenyomulásának hatására 1688-ban kitört un. csiprovc felkelést oszmán csapatok és Thököly kurucjai közösen fojtották vérbe. A Vidint elfoglaló Habsburg erők nem tettek semmit a megmentésükért. A lakosok egy része a Habsburg uralom alatt álló magyar területekre menekült.

létrejöttét eredményezte, ugyanakkor ezek a katolikus bolgárok nem a bolgár ortodox egyházat erősítették. A mai bolgár ortodoxok ősei döntően a 19-20. században érkeztek Magyarországra, mint bolgárkertészek. Pécsen is jelentős közösségük alakult ki, akik a Bolgárkert és az Ispitalja városrészben telepedtek meg (M. PANDÚR 2007).

A magyarországi bolgárok egyházszerkezeti szempontból a Szófia Patriarchátushoz tartoznak. Két egyházközségük közül a budapesti 1916-ban alakult, később Pécsen is létesítettek egyet. Előbbi helyen egy közadakozásból épült bizánci stílusú templom, Pécsen egy kápolna létesült⁹. A hívők létszáma 5-600 fő lehet, a magyarországi bolgárok száma ennek a többszöröse, saját becslésük szerint mintegy 6000 fő.

1. ábra: Az ortodox templomok Magyarországon

Figure 1. Orthodox churches in Hungary

Szerkesztette: Pap Norbert

5. AZ ISZLÁM MAGYARORSZÁGON

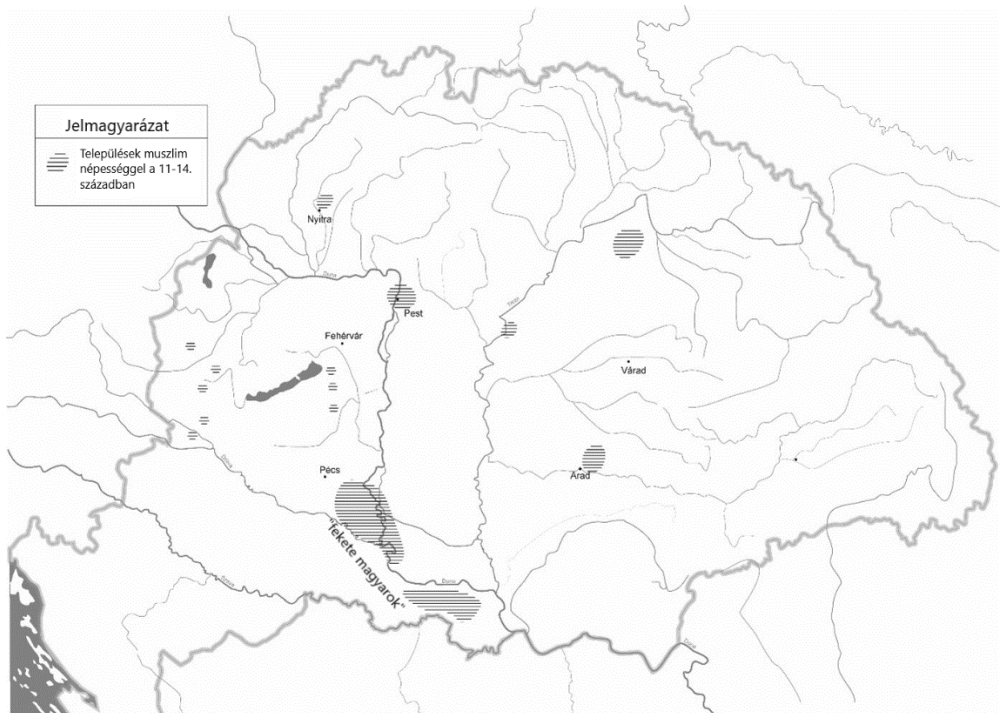
Magyarország az iszlám terén Európában speciális, egyedülálló történelemmel rendelkezik. A Kárpát-medencében megtelepedő magyarság körében egy kisebbség az iszlám híve volt, amely a királyi hatalom bázisaként évszázadokig

⁹ Szentendrén is létesült korábban bolgár ortodox templom, de a hívők fokozatos „elfogyásával” a szerb ortodoxok kezére került.

fenntartott. Később több korszakban is megjelentek muszlim közösségek az ország területén (2. ábra).

A magyarországi, jelenlegi muszlim közösségek életéről, jellemzőiről az 1980-as évek vége óta jelennek meg tudományos közlemények. Az első tudományos igényű cikketek akkoriban Léderer György feltáró, átfogó jelleggel írta a kérdéskörrel (LÉDERER 1988, 1989). Több fiatal kutató is próbálgatta a szárnyát a témában. A történész Udvarvölgyi Zsolt a Magyar Iszlám Közösség (MIK) szociológiai jellemzőiről írt úttörő munkaként színvonalas szakdolgozatot, melyre azóta sokat hivatkoztak, illetve a Magyar Iszlám Közösség alapításáról is ő publikált (UDVARVÖLGYI 1998, 2010). Kiss Enikő egy budapesti muszlim közösség életéről írt szintén átfogó jelleggel (KISS 2002). Sajátos színfoltot képez a publikációs palettán a magyar muszlim vallási vezetők által írt néhány írás (MIHÁLFFY 1991, BOLEK 2002, SULOK 2010). Tágabb, "kárpát-balkáni" keretbe foglaltan az M. Császár Zsuzsa és Pete József szerzőpáros geográfus szemléletű, szintén csak átfogó, bemutató jellegű írásban tárgyalta a kérdéskört, nagyvonalú irodalmi és statisztikai áttekintés keretében (M. CSÁSZÁR – PETE 2008).

2. ábra: Települések muszlim népességgel az Árpád-kori Magyar Királyságban
Figure 2. Settlements with Muslim population in the Arpad era Hungarian Kingdom

Forrás: PAP N ET AL. 2014.

A speciálisabb, szaktudományos igényű vizsgálatok száma kicsi. A közelmúltban jelentek meg Csicsmann László és N. Rózsa Erzsébet írásai, melyek a magyarországi muszlim közösségek vezetőivel, kapcsolódó NGO-k képviselőivel folytatott interjúk alapján készültek, ezek döntően a közösségi, politikai aktivitásra irányultak (*N. RÓZSA 2010, CSICSMANN 2011, CSICSMANN – VÉKONY 2011*). E sorok írója a Yearbook of Muslims in Europe számára készített (esetenként társszerzőségekből), inkább átfogó jelleggel, az évkönyv megkívánta szempontok szerinti jellemzést a teljes magyarországi muszlim populáció életéről, 2011-ben, 2012-ben és 2013-ban (*PAP 2011, PAP – LADÁNYI 2012, 2013*). A Civil Szemle hasábjain közép-európai keretekben vizsgálta a muszlim civil szervezetek életét, az Információs Társadalom folyóiratban társszerzőkkel a muszlimok migrációjáról és IT használatukról, a Kisebbségkutatás folyóiratban a pécsi szunnita muszlim közösségről publikált tanulmányt (*PAP 2013A, PAP 2013B, PAP ET AL. 2013*). A jelen írás előzménye egy az osztrák folyóiratban, a Mitteilungen-ben publikált tanulmány (*PAP ET AL. 2014*), illetve a Pap Norbert és Glied Viktor szerzőpáros által jegyzett írásmű a Jobbik muszlim háttéréről (*PAP – GLIED 2017*). Fontos alapművek még Fodor Pál művei (*FODOR 2011, 2015*)

A magyarság már a honfoglalást megelőzően, valahol a Fekete-tengertől északra fekvő térségben találkozott először az iszlámmal, a Kazár Birodalomban eltöltött időszak alatt, sőt befogadott sorai közé jelentős létszámú muszlim csoportokat is. A különböző keleti népek tagjaiból álló muszlim közösség a fejedelmi, majd a királyi hatalom erős támaszaként évszázadokig ellenállt (sokszor az uralkodó nyílt vagy burkolt támogatásával) az egyházi asszimilációs törekvéseknek. Újabb keleti bevándorló hullámokkal pedig képes volt magát még megújítani is. Különböző etnikai háttérrel, illetve eredetet sejtet a többféle névhasználat (káliz, izmaelita, szerecsen, böszörmény). Fontos pozíciókat foglaltak el a pénzügyi igazgatás területén, a hadügyi szervezetben vagy a királyi testőrségben. Nem egy tömbben, hanem a királyi birtokokon, feladatuknak megfelelően telepedtek le. Végül az Árpád-kor végén eltűntek a forrásokból, legkésőbb a 14. században teljesen asszimilálódtak.

Az oszmáni korban (1541-1699) az ország középső harmadára nagyrészt balkáni, iszlamizált déli szláv, vlach és albán népesség költözött be, de csak átmeneti struktúrákat tudtak teremteni. A magyar áttértek száma csekély volt, főként a 16. századból ismertek esetek. A törökök száma csekély lehetett. Meghatározó jelentőségű a boszniai, nyugat-balkáni kapcsolatrendszer volt. Elsősorban a várakban mint katonai személyzet, vagy a városokban mint katonai, közigazgatási, esetleg a vallási szervezethez kötődő elemek jelentek meg, hogy biztosítsák a birodalom ezen határvidékének a védelmét (de voltak délről betelepített/betelepített földművesek is, pl. a baranyai Ormánságban). A hódoltság idején megteremtették az oszmáni lét városias infrastruktúráját, mecseteket, iskolákat, fürdőket emeltek. Csak a jól védhető helyeken laktak be településeket (Dunántúl és az északi hegyvidék), ellenben az Alföldön csak kevés

helyet erősítették meg annyira, hogy muszlimok költözhetek oda. A térség bekapcsolódott az iszlám világ szellemi vérkeringésébe is. Számos muszlim köz- és szakrális épület épült (mecsetek, fürdők, kereskedelmi épületek, medreszék, türbék).

A 17. század végi felszabadító háborúk idején a muszlimok elmenekültek, illetve a néhány ezer maradni kívánó vállalta a keresztiséget és beolvadt részben a magyarság, részben pedig a horvátság közé. A mecsetekből és türbékből részben kápolnák és templomok lettek. A török hódoltság korszak részben indokolatlanul negatív módon került be a magyar történelmi emlékezetbe. A 18-19. századi magyar szabadságharcok száműzöttei jellemzően török földre menekültek és kaptak védelmet. Ez az oszmániakhoz, törökökhöz való viszonyt fokozatosan ellentmondásosra, részben pozitívvá változtatta.

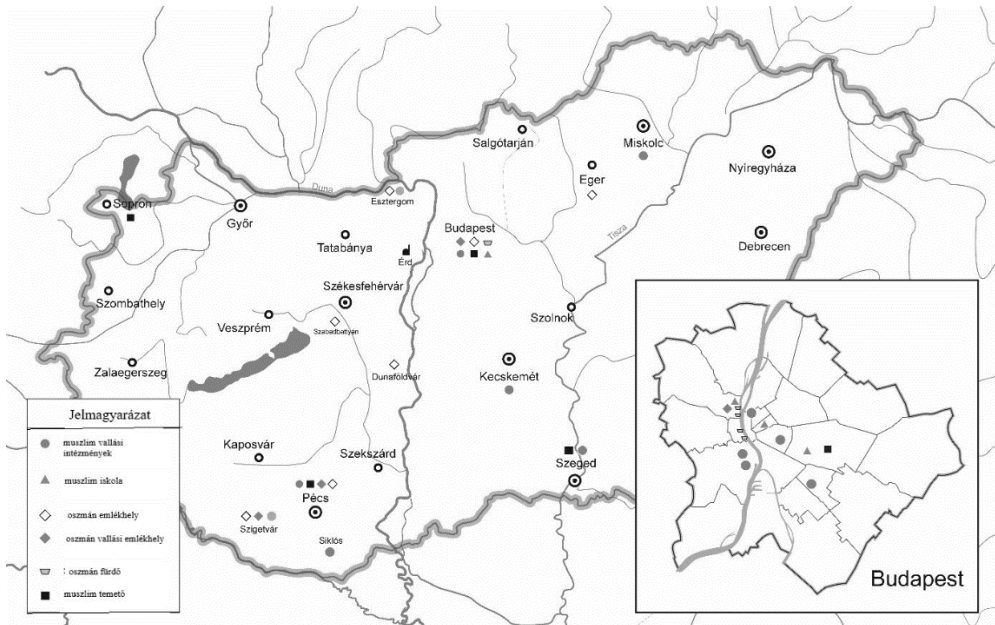
Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupációját követően újabb, kis létszámú muszlim beköltözésére került sor (bosnyákok és törökök), később pedig fokozatosan a szabad vallásgyakorlás terén is kedvezően alakultak át a szabályok. A bosnyákok megjelentek a hadseregben és mellette a kiskereskedelemben. A többi déli szláv közösséggel szembenálló magyar politika is a muszlimok emancipációját támogatta, úgyhogy 1916-ban rendezték a muszlim közösség jogi helyzetét. Az első világháborút követően a nyugat-magyarországi harcokban szerepet vállalt, főként bosnyák muszlimok komoly legitimációra tettek szert és megalapozták a kedvező viszonyt a magyar jobb-közép és revizionista, de a szélsőjobboldali erővel is. Számuk országosan csökkent ugyan, de 1931-ben Budapesten egyházi szerveződést tudtak létrehozni. A második világháborút követően a berendezkedő kommunista hatalom ellehetetleníti a muszlim közösségi életet, a törökök és bosnyákok közül számosan elhagyják az országot.

A kommunista periódus végóráiban indult meg a főként arab országokból tanulni érkezett diákok és magyar muszlimok szervezkedése vallási szervezetek létrehozatalára. A rendszerváltás után, a jogi keretek újjá szerveződése és a nagyobb utazási szabadság, a migráció felerősödése idején indult el az a folyamat, amely a mai helyzet kialakulását eredményezte. Főként az iszlám világ távolabbi részeiről, döntően arab országokból, továbbá Törökországból, Közép- és Dél-Ázsiából telepedtek le muszlimok. Koszovóból, kis számban a háborúk hatására Boszniából is érkeztek. Ugyanakkor a korábbi időszakhoz képest a balkáni muszlimok száma jóval elmarad az arab, vagy más ázsiai területekhez érkezőkhöz képest. A magyar áttértek száma is jelentősnek mondható. A muszlim közösség erősen megosztott, de még együtt sem tudják integrálni a magyarországi muszlim hívók többségét. A legrégebbi muszlim vallási szervezet (a Magyar Iszlám Közösség) felvállalja a két világháború között létezett egyházközösséggel való jogfolytonosságot és viszonylag aktív politikai életet él. Akárcsak az 1930-as években működő elődjét, a konzervatív erővel, esetenként akár a szélsőjobboldallal (egy időben a Jobbik-kal) való együttműködés is jellemezte.

Érdeemes megvizsgálni külön, a korábban nagy jelentőségű balkáni muszlim területek szerepét a magyarországi iszlamizációban. A Jugoszlávia felbomlásával járó háborúk idején (ebből a szempontból a legjelentősebb az 1992-95 közötti boszniai háború volt) menekültek ezrei találtak menedéket Magyarországon. Ez a háborús időszak több hullámban eredményezte az iszlám hitűek tömeges, menekültként való megjelenését és főként menekülttáborokban történt elhelyezését. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a bosnyákok nem csak a menekülttáborokban, hanem jelentős mértékben egyénileg oldották meg magyarországi lakhatásukat, felértékelve ezzel az elsősorban a magyar-horvát határszakasz keleti területének közelében elhelyezkedő szabad ingatlanokat (VÉGH 2004). Így pl. Harkány üdülőfalujának szezonálisan használt ingatlanjaiban tömegesen jelentek meg bérlőként (GYUROK 1994). Ezért is felülvizsgálandó a magyarországi bosnyák menekültek száma, mely 1994-ben a következő hivatalos számokat jelentette: Békéscsaba 100 fő, Bicske 130 fő, Nagyatád 100 fő, Vése 180 fő, Erőspuszta 20 fő, Nagyharsány 30 fő (GYUROK 1994). Az utolsó, menekültként Magyarországon tartózkodó bosnyákok szervezeten 2002-ben hagyták el az országot. Többen közülük magyar állampolgárként, gyakran családot alapítva nem költöztek vissza a háború előtti boszniai lakhelyükre és a magyarországi muszlim közösség tagjaként gyakorolják ma is vallásukat. Fő központjuk Máriagyúdon (a katolikus templom közelében) a Balkán Kapu mecsetben található (3. ábra).

3. ábra: Az iszlám jelenléte Magyarországon.

Figure 3. The presence of Islam in Hungary

A 2000-es évek kezdetével, csak részben a koszovói háborús válságnak köszönhetően, egyre jelentősebb számban jelentek meg Magyarországon a zömmel Koszovó és Macedónia területéről (csak elenyésző részben Albániából) származó, speciálisan sütőiparral foglalkozó migránsok. Ez a folyamat 2008-2009 tájáig jelentősen felerősödött. A 2010-es évek közepére Magyarországon a megközelítőleg 1600 pékségből mintegy 400 működött albán tulajdonosi háttérrel (A Sütőipari Szövetség tájékoztatása szerint). Mivel ezek a migránsok elsősorban olyan területekről érkeztek, ahol az albánság 90%-ban az iszlám híve, okkal feltételezzük, hogy zömmel nem ortodox vagy katolikus albánok az itt letelepedő vállalkozók és munkavállalók. Ez a hirtelen megjelenő és jelentős kisebbségi részarányt megszerző pék, kisebb részt cukrász jelenlét nem elsősorban az iszlám, hanem a jellemzően nem európai jellegű albán üzleti szokások gyakorlásából fakadóan (a számos hatósági eljárásról szóló sajtóbeszámoló alapján nem ritka az adóelkerülés, az élelmiszeripari előírások be nem tartása, a foglalkoztatási trükkök alkalmazása körükben) okoz társadalmi feszültségeket.

Összegzően megállapíthatjuk, hogy a balkáni iszlamizáció a menekülthullámok ellenére nem töltött be döntő szerepet az iszlám magyarországi újraszerveződésében, csak kiegészítő jelentősége volt. Ennek okai között legfőképpen azt lehet kiemelni, hogy Ausztria és Németország annyival jelentősebb szerepet játszott az elmúlt évtizedekben, mint migrációs célpont, hogy Magyarország (legalábbis egy időre) elvesztette attraktivitását a boszniai muszlimok között. Ugyanakkor a boszniai terület közelsége, továbbá a tradicionális kapcsolatrendszer miatt politikai, egyházpolitikai tényező tudott maradni.

A magyarság rendelkezik néhány egyedi jellemzővel az iszlámmal kapcsolatos sajátos történelmi tapasztalatok révén. Ennek különös kifejeződése, hogy a nemzeti radikális erők nem az iszlámmellenesség talaján szerveződnek, hanem másféle érzelmeken (antiszemitizmus, cigányellenes rasszizmus), valamint a közelmúltig nem volt Magyarországon kiterjedt iszlamofóbia és a közeli muszlim népekkel való társadalmi kapcsolat is érdeklődő és inkább barátságos volt.

Magyarország és a Balkán kapcsolatrendszerének legrégebbi, nagy szívóssággal bíró és megkerülhetetlen szervezetei az ortodox és a muszlim vallási szerveződések. Az autokefál orthodox egyházak, mint a görög, a bolgár, a román és a szerb esetében a nemzeti identitásba olyan mélyen beépült tudattal és szereppel bírnak, hogy az államközi kapcsolatokat is érintő kérdéseket vetnek fel. Nem lehet csupán a csekély létszámmal leírni jelentőségüket, valójában ez esetekben az egyházi kapcsolatok a nemzeti szintű kapcsolatok körébe tartoznak. A búcsújáráshelyek, mint például az általunk is vizsgált Grábócon működő monostor messze a határokon túlról vonz ortodox hívőket. Az iszlám közösségek esetében történelmi kapcsolatok kötik őket Törökországhoz és Bosznia-Hercegovinához. Az olyan helyek, mint Gül Baba budai, vagy Idrisz baba

pécsi türbéje, Szulejmán szultán halálának állítólagos helyén épült szigetvári emlékpark fontos célpontja a szunnita muszlim törököknek. Ugyanakkor a muszlim hívők többsége ma inkább arab országokból érkezett, így kötődéseik is a konzervatív arab társadalmak felé erőteljesek.

A kárpát-balkáni tér vallási térszerveződéseinek kiterjedése, súlypontjainak változásai sajátos tendenciákat mutatnak. A magyarság Kárpát-medencei megtelepedése óta kapcsolatban áll az iszlámmal és az ortodoxiával, de soha nem állt fenn olyan helyzet, hogy magyarok jelentős számban csatlakoztak volna ezen vizsgált felekezetek bármelyikéhez, de eseti áttérésekre minden felekezet vonatkozásában sor került. A magyarok mindenkoron a nyugati kereszténység valamely válfajához kötődtek, de a katolicizmus és a különböző protestáns felekezetekhez tartozás különböző világgépet, politikai meggyőződést és életvitelt is jelentett. Az egyetlen jelentős kivételt a magyar zsidóság képezte, mely nagyobb létszámban szervesült a magyar társadalomban, de annak nem a Balkán felől érkező szefárd, hanem annak kelet-európai, askenázi válfaja vált dominánssá.

Az ortodoxia és az iszlám meghonosodása is egy több lépcsős folyamatban ment végbe a magyar szállásterületen, illetve a jelenlegi országterületen. A meghatározó folyamat, hogy a különböző migrációs folyamatokhoz kötődően jelennek meg a Balkán és a Közel-Kelet felől olyan személyek, illetve csoportok, akik számára az egyházi keretek élhetővé teszik, segítik a Magyarországon való megtelepedést. Ezek a folyamatok az oszmán hódítást követően, az elmúlt négyszáz évben a balkáni népcsoportok térnyerését, szórányaik fennmaradását segítették elő. Ezzel szemben a magyarság nem produkált olyan kiáramlást a balkáni térségben, mely sajátos vallási szerveződések eredményezhetett volna.

Az eredeti kérdése a fenti vizsgálatnak az volt, hogy vajon a vallási hovatartozás mennyire határozza meg ma Magyarország geopolitikai helyzetét? Számítani lehet a civilizációk összecsapására az ország területén? A fenti elemzés alapján nincs sok jele egy vallási konfliktus kialakulásának. Az iszlám esetében pedig egészen csekély a kapcsolati elem szerepe. Ma ugyanis Magyarországon nem a regionális kapcsolatokkal, hanem a globalizációs hatások révén kerül kapcsolatba a társadalom a muszlimokkal. Kereskedni, tanulni, dolgozni jönnek, főként az arab világból, másrészt Dél- és Közép-Ázsiából. Bár a felmérés kevés, ezért nehéz biztosat mondani róluk, ugyanakkor a megfigyelések alapján körükben alacsonynak tűnik a mély vallásosságot mutatók aránya.

Az ortodox népesség esetében a szomszédsági viszonyok a meghatározók (románok, szerbek). Ugyanakkor ezen kisebbségi csoportok identitásában az autokefál egyházhoz való tartozás jelentőséggel bír ugyan, de feltehető, hogy ugyanolyan szekularizációs tendenciák jellemzik őket, mint a többségi magyarokat. A vallási, egyházi hovatartozásuk kevéssé befolyásolja a politikai döntéseiket, ennek alapján pedig kicsinek tűnik az interkonfesszionális konfliktus lehetősége.

KONKLÚZIÓ HELYETT VÍZIÓ

A 2024 januárjában induló OTKA kutatás („Magyarország és a Balkán”, OTKA K 146585) révén számos olyan kérdést tisztázhatunk, amire ma csak találgatással tudunk válaszolni, vagy sehogyan. Első helyen a horizontális szempontokat említtem. A talán legfontosabb kérdés, hogy képesek leszünk-e más (külső szereplők) szemével szemlélni magunkat? Egy helyes értékelésnek talán ez lehet a legfontosabb kritériuma. A másik fontos feladat, hogy integrálni szükséges a különböző tudományterületek eredményeit, ami a Balkán kutatását illeti.

A kutatásunk három fő célt tűzött ki, három vertikális vizsgálati irány meghatározásával. Az első a balkáni, kisállami geopolitikákra vonatkozik. Értelmeznünk szükséges, hogy ezek a sajátos jellemzően rövid ideje létrejött területiális képződmények az államszervezésben, a nemzeti kohézió kialakításában, valamint a nemzetközi politikákban milyen megoldásokat fognak választani, milyen tervezés, milyen végrehajtás jellemzi őket. A térség előtt „európai” perspektíva nyílt (elméleti lehetőség az Európai Unióba való belépésre), így fontos kérdés a multilateralizmus, mint együttműködési modell elsajátítása. Vajon sikeres lesz-e az európaizáció? Ha nem, akkor pedig felmerülhet, hogy az így előállott biztonsági helyzetet hogyan lehet majd kezelni? A biztonsági fenyegetés és a szekuritizáció szélsőséges eseteivel is számolnunk kell.

A második a határok kérdése. A terület szélsőségesen fragmentálódott (max. 12 entitást számlál ezen sorok írásakor), ami egy egészen extrém helyzet. Ennek folyamánya, hogy alig van olyan terület a Balkánon, ami ne lenne határmenti térség. A határoknak egészen kiemelt jelentősége van az állami térszervezésben, gazdaságszervezésben, migrációban stb. A határok egy része vitatott, ezért jelentős konfliktus lehetőségét is hordozzák. Magyarország számára ez ráadásul még nemzetpolitikai kérdés is, hiszen a magyar határokon túl vannak magyarlakta települések is.

A harmadik a gazdaság és a gazdasági kapcsolatok kérdése. Mivel Európa egyik periférikus helyzetű és jellegű térségéről van szó, mely gazdaságilag az EU peremén, annak rendszereihez kötődve él fontos kérdés az is, hogy milyen erőforrásokra építve, milyen módon boldogulhatnak a térség államai, társadalmi. Magyarország a térségben befektető, kereskedelmi partner, turisztikai küldőország. Fontos nemzeti érdekek fűznek bennünket a térséghez, melyhez a relatív fejlettség alapján közelíthetünk. Hogy lehet ebből a helyzetből nyertesén kijönni? Ilyen és hasonló kérdések izgatnak bennünket...Néhány év múlva meglátjuk az eredményeket.

IRODALOM

- ÁBRAHÁM B.** (2007): A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. *Regio*, 18. évf. 2. sz., pp. 47–78.
- ÁCS M. – KRÁNICZ G. – SZALAI G. – VARGA SZ.** (2017): Reformátusok Baranyában. *Sola Scriptura*, Pécs, 184 p.
- BALI L.** (2012): A magyar-horvát határon átnyúló kapcsolatok jelene és jövője. *Underground Kiadó*, Budapest, 212 p.
- BERKI F.** (1984): Az ortodox kereszténység. *Magyar Ortodox Adminisztratúra*, Budapest, 473 p.
- CSICSMANN L.** (2011): A magyarországi muszlim kisebbségek társadalmi integrációjának kihívásai az európai tapasztalatok tükrében. *Final Report, TÁMOP 74.2.1/B709/1/KMR7201070005*.
- CSICSMANN L. – VÉKONY D.** (2011): Muslims in Hungary: A Bridge between East and West? In: BURES, J. (ed.): *Muslims in Visegrad*. Institute of International Relations Prague, Prague, pp. 53–67.
- DUJMOV M.** (2007): A Szerb Ortodox Egyház története Magyarországon. In: DONCSEV, T. – SZŐKE L. (szerk.): *A keleti kereszténység Magyarországon*. Lucidus Kiadó, Budapest, 71. p.
- DUJMOV M.** (2008): A magyarországi ortodoxia 1945 után. In: BALOGH M. (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*. Kossuth Kiadó, Budapest, pp. 341–346.
- DUDÁS GY.** (1968): Bulgária. In: MAROSI S. – SÁRFALVI B. (szerk.): *Európa I.–II.* Gondolat Kiadó, Budapest, pp. 454–478.
- DUSTMANN, C. – FITZENBERGER, B. – SCHÖNBERGER, U. – SPITZ-OENER, A.** (2014): From Sick Man of Europe to Economic Superstar: Germany's Resurgent Economy. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 28, No. 1, pp. 167–188.
- EGERESI Z.** (2013): Törökország és a Balkán. *Külügyi Szemle*, 12. évf. 1. sz., pp. 39–58.
- FODOR P.** (2011): Magyarok és törökök egymás szemével (identitások – ön- és ellenségképek – az elfogadástól a rokonszenvig). *Magyar Tudomány*, 172 évf. 4. sz., pp. 386–388.
- FODOR P.** (2015): *The Unbearable Weight of Empire: The Ottomans in Central Europe – A Failed Attempt at Universal Monarchy (1390–1566)*. Research Center for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 175 p.
- GARAI N. – KONCZ-KISS J. – SZALAI M.** (szerk. 2017): *A kisállamok lehetőségei és kihívásai a 21. században*. KKI, Budapest

- GEKIĆ, H. – BIDŽAN-GEKIĆ, A. – MIRIĆ, R. – REMÉNYI, P.** (2020): Hidden geographies of population implosion in Bosnia and Herzegovina. EUROPEAN JOURNAL OF GEOGRAPHY 11:2. 47-64.
- GEKIĆ, H. – BIDŽAN-GEKIĆ, A. – DREŠKOVIĆ, N. – MIRIĆ, R. – REMÉNYI, P.** (2022): The Geography of Bosnia and Herzegovina: Between East and West. Cham, Springer-Verlag.
- GYUROK J.** (1994): Jugoszláviai menekültek Magyarországon. Regio: kisebbség, politika, társadalom, 5. évf. 4. sz., pp. 50–65.
- HADROVICS L.** (1991): Vallás, egyház, nemzettudat. A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt. ELTE Szláv Filológia és Román Filológia Tanszékek műhelye, Budapest, 102 p.
- HAJDÚ Z.** (1996): A magyar államtér változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajztudományban 1948-ig. Tér és Társadalom, 3-4. sz., pp. 111–132.
- HAJDÚ Z.** (2003): Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. Balkán Füzetek, No.1, 71 p.
- HAJDÚ Z.** (2006): Fiume (Rijeka) kérdéséről. In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp.103–110.
- HAJDÚ Z.** (2007): A Balkán kutatásának története napjainkig. In: HAJDÚ Z – ILLÉS I – RAFFAY Z. (szerk.): Délkelet-Európa: államhatárok, határon átnyúló kapcsolatok, térstruktúrák. MTA RKK, Pécs, pp. 5–34.
- HAJDÚ Z.** (2014): A Török Birodalom a magyar földrajzi-államismereti irodalomban a XIX. századtól a felbomlásig. Közép-Európai Közlemények, 7. évf. 24. sz., pp. 5–11.
- HAJDÚ Z. – PAP N. – TÓTH J.** (szerk.) (2001): Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 231 p.
- HAJDÚ, Z – ILLÉS, I – RAFFAY, Z.** (eds.) (2007): Southeast-Europe: State Borders, Cross-Border Relations, Spatial Structures. Centre for Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Pécs, 160 p.
- HUNFALVY J.** (1863): A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása I. Emich Gusztáv, Pest.
- HUNFALVY J.** (1884): Egyetemes földrajz, különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. I. kötet. Dél-Európa. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- HAJDÚ Z. – PAP, N.** (2005): Potential possibilities of cross-border cooperations across the hungarian-croatian border after Hungary's accession to the European Union. In: KOTER, M. – SOBCZYNSKI, M. (eds.): The Role of

- borderlands in United Europe. *Region and Regionalism*, Vol. 1, No. 7, pp. 117–124.
- HÁRI SZ.** (2020): Centrifugális és centripetális erők Észak-Macedóniában. *Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat*, Budapest,
- KITANICS M.** (2010): Az albán történelem mérföldkövei. In: KITANICS M. – PAP N (szerk.): *Albánok. Balkán Füzetek 9.* KMBTK, Pécs, pp. 16–32.
- KITANICS M.** (2015): A Magyarországra irányuló horvát migráció a 16-18. században. PhD doktori disszertáció, Pécs, 182. p.
- KITANICS M.** (2016): Szerbek Magyarországon. Migráció a 14–18. század között. *Rubicon 27évf. 2 sz.* pp. 66-71.
- KITANICS M. – PAP N.** (2014): Ázsia és Európa szorításában – migráció a Balkánon. In: TARRÓSY I. – GLIED V. – VÖRÖS Z. (szerk.): *Migrációs tendenciák napjainkban.* Publikon Kiadó, Pécs, pp. 275–289.
- KOBOLKA, I. – PAP, N** (Ed. 2011): *The Western Balkans: European perspective and tradition.* Budapest, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Hungary, 318.
- KOCSIS K.** (1993): Jugoszlávia, egy felrobbant etnikai mozaik esete. Teleki László Alapítvány, Budapest, 80 p.
- KOCSIS K.** (2005): Délkelet-Európa térképekben. Kossuth Kiadó, Budapest, 100 p.
- KOCSIS, K.** (ed). (2007): *South Eastern Europe in Maps.* GRI-HAS 2nd, revised and expanded edition, Budapest, 136 p.
- KOCSIS K. – BOTTLIK ZS. – TÁTRAI P.** (2006): *Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régióiban, 1989–2002.* MTA FKI, 197 p.
- KOGUTOWITZ K.** (1913): A Balkán félszigetről. *Földrajzi Közlemények*, 41. kötet, 2. füzet, pp. 41–49.
- KONLHOFER V.** (2008): A gradistyei horvátok és a magyar-osztrák határkijelölés. Doktori disszertáció, Pécs, 213 p.
- KUIK, C.** (2016) “How do Weaker States Hedge? Unpacking ASEAN states’ alignment behaviour towards China”. *Journal of Contemporary China*, 25(100), pp. 500-514. DOI:10.1080/10670564.2015.1132714.
- LÉPHAFT Á. – NÉMETH Á. – REMÉNYI P.** (2014): Ethnic diversity and polarisation in Vojvodina. *HUNGARIAN GEOGRAPHICAL BULLETIN*, 63, pp.135-157.
- LÉPHAFT Á. – PAP N. – REMÉNYI P.** (szerk.) (2014): *Átmeneti zónák és áramlási terek a Balkánon. A Japán–Magyar Balkán Kutatócsoport tanulmánykötete,* Publikon Kiadó, Pécs, 87 p.
- M. CSÁSZÁR ZS.** (szerk.) (2009): *Magyarország és a Balkán. Balkán Füzetek Különszám I–II,* PTE KMBTK, Pécs, 174 p.
- M. CSÁSZÁR ZS.** (2011): *Kisebbség-oktatás-politika a Balkánon. Egyesület Közép-Európa Kutatására,* Szeged, 160 p.

- M. PANDÚR J.** (2007): A magyarországi bolgár ortodoxok. In: DONCSEV, T. – SZÓKE L. (szerk.): A keleti kereszténység Magyarországon. Lucidus Kiadó, Budapest, pp. 97–98.
- MENDŐL T.** (1948): A Balkán földrajza. Balkán Intézet, Balkán Könyvek, Budapest, 110 p.
- MIHÁLFY B.** (1991): A Magyar Iszlám Közösség. In: GESZTELYI T. (szerk.): Egyházak és vallások a mai Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 182–187.
- MISKOLCZY A.** (2007): A magyarországi román ortodoxok. In: DONCSEV, T. – SZÓKE L. (szerk.): A keleti kereszténység Magyarországon. Lucidus Kiadó, Budapest, pp. 83–90.. MOHOS M. 2008: A Rábától a Muráig. A magyar-szlovén határtérség történeti-földrajzi vizsgálata. Bibliotheca Slavica Savariensis X, Szombathely, 141 p.
- MOHOS M.** (2008): *A Rábától a Muráig: a magyar-szlovén határtérség történeti-földrajzi vizsgálata.* Savaria University Press, Szombathely, 141.
- PAP N.** (2006): A délnyugati korridor és jelentősége Magyarország életében. In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE TTK Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 9–32.
- PAP N.** (szerk.) (2008): Kultúra – Területfejlesztés. Pécs – Európa Kulturális Fővárosa 2010- ben. Geographica Pannonica Nova 2, Pécs, 248 p.
- PAP N.** (2008): Pécs - a gateway city? – Acta Beregsasiensis: A Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola Évkönyve 8. évf. 2. sz., pp. 223–238.
- PAP N.** (2008): Gazdasági tevékenységek a Nyugat-Balkánon. In: KOBOLKA I. – PAP N. (szerk.): A Nyugat-Balkán biztonsági földrajza. Katonai Biztonsági Hivatal, Magyar Honvédség Térképész Szolgálat, Budapest, pp. 167–190.
- PAP N.** (2010): Magyarország a Balkán és a Mediterráneum vonzásában. Publikon Kiadó, Pécs, 320 p.
- PAP N.** (szerk.) (2010): Pécs im Treffpunkt der Kulturen: Kultur - Raumentwicklung: Pécs - Kulturhauptstadt Europas 2010, Publikon Books, Pécs, 220 p.
- PAP N.** (2012): A magyar Balkán-politika kihívásai. Külügyi Szemle, 11. évf. 4. sz., pp. 150–165.
- PAP N.** (2013): Hungary, the Balkans and the Mediterranean. Publikon Kiadó, Pécs, 212 p.
- PAP N.** (2013): A muszlim közösségek szerveződésének sajátosságai Kelet-Közép-Európában. Civil Szemle, 10. évf. 2. sz., pp. 49–65.
- PAP N. – VÉGH A.** (2009): A kelet-macedóniai albánok autonómia-törekvései és azok etnikaföldrajzi háttere. In: KUPA L (szerk.): Kisebbségi autonómia-törekvések Közép-Európában a múltban és a jelenben: Tanulmányok. Pécsi Tudományegyetem; Bookmaster Kft., Pécs, pp. 139–147.

- PAP N. – KITANICS M.** (2010): Albánok. Balkán Füzetek No. 9., PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, 110 p.
- PAP N. – REMÉNYI P. – VÉGH A.** (2010): Új állam a Balkánon? - a Republika Srpska. Földrajzi Közlemények, 134. évf. 3. sz., pp. 313–327.
- PAP N. – VÉGH, A.** (2011): Das Streben nach Autonomie der ostmazedonischen Albaner und deren ethnisch-geographischer Hintergrund. In: GERNER, ZS. – KUPA, L. (hrsg.): Minderheitendasein in Mittel- und Osteuropa - interdisziplinär betrachtet. Hamburg: Verlag Dr. Kovač, pp. 55–65.
- PAP N. – VÉGH A. – REMÉNYI P.** (2012): Corridors in the Western Balkans and the Hungarian exit to the sea. *Revista Romana de Geografie Politica*, Vol. 14, Issue 2, pp. 176–188. dc_1261_16 Powered by TCPDF (www.tcpdf.org) 178.
- PAP N. – KITANICS M.** (2012): La apuesta de Montenegro por la integracion europea. – Cuadernos Constitucionales de la Cátedra Fadrique Furió Ceriol. Volume 38, pp. 21–32.
- PAP N. – KITANICS M.** (2012): Las relaciones geopolíticas de las áreas albanesas. *Historia Actual Online*, Vol. 10, Issue 27, pp. 103–116.
- PAP N. – GONDA T. – RAFFAY Z.** (2013): Pécs, a possible gateway city. *Forum Geografic*, 12. évf. 2. sz., pp. 178–186.
- PAP N. – NAGY J. T. – VÉGH A. – LÉPHAFT Á.** (2013): A magyarországi muszlim migránsok az információs társadalomban. *Információs Társadalom: Társadalomtudományi Folyóirat*, 13. évf. 3–4. sz., pp. 59–78.
- PAP N. – REMÉNYI P. – M. CSÁSZÁR ZS. – VÉGH A.** (2014): Islam and the Hungarians – Mitteilungen der Osterreichischen Geographischen Gesellschaft. 156, pp. 191–220.
- PAP N. – KITANICS M.** (2014): Az európai iszlám és a muszlim bevándorlás kérdése KeletKözép-Európában. In: TARRÓSY I. – GLIED V. – VÖRÖS Z. (szerk.): *Migrációs tendenciák napjainkban*. Publikon Kiadó, Pécs, pp. 291–308.
- PAP N. – KITANICS M.** (2014): Hungary and the Balkans. – *Megatrend Review/Megatrend Revija*, Vol. 11, Issue 4, pp. 219–240.
- PAP N. – KITANICS M.** (2012): *La apuesta de Montenegro por la integracion europea*. CUADERNOS CONSTITUCIONALES DE LA CÁTEDRA FADRIQUE FURIÓ CERIOL 38 pp. 21-32.
- PAP N. – KITANICS M.** (2014): Grábóc, a „magyar Athosz” és a szerbség. *Földgömb*, 32. évf. 286. sz. pp. 90-93.
- PAP N.** (2020): *Magyarország és a Balkán*. PTE, Pécs, 183 p.
- PAP N.** (2012): *Hungary, the Balkans and the Mediterranean*. Pécs, Publikon, 212 p.;
- PAP N. – GLIED V.** (2017): *The Hungarian Border Barrier and Islam*. *JOURNAL OF MUSLIMS IN EUROPE* 6 : 1 pp. 104-130.

- PAP N. – REMÉNYI P.** (2017): *Re-bordering of the Hungarian South: Geopolitics of the Hungarian border fence.* HUNGARIAN GEOGRAPHICAL BULLETIN (2009-) 66 : 3 pp. 235-250.
- PAP N. – WITTMANN T.** (2022): A magyarok Balkán-képe. *Nemzet és Biztonság*, 2022/3. pp.124-141.
- REMÉNYI P.** (2010): Some aspects of demographic consequences of the breakup of former Yugoslavia. In: István, Tarrósy; Susan, Milford (szerk.) *The Western Balkans : Lessons from the Past and Future Prospects - A View from the Danube Region.* Pécs: Publikon Kiadó pp. 41-54.
- REMÉNYI P.** (2011): An Emerging Border of an Emerging State? The Case of the IEBL and the Republika Srpska of Bosnia-Herzegovina. *EUROLIMES* 11. 129-141.
- REMÉNYI P.** (2012): The statehood of Bosnia-Herzegovina according to the Hartshorne model. *Revista de Historia Actual Online*, Issue 27, pp. 129–140.
- REMÉNYI P.** (2013): A Vajdaság etnikai homogenizációja 1910 és 1931 között. *MEDITERRÁN ÉS BALKÁN FÓRUM* 7:2. 11-18.
- REMÉNYI P.** (2014): Etnikai változások a Nyugat-Balkánon 1991-2011. *MEDITERRÁN ÉS BALKÁN FÓRUM* 2014/1. 2-12.
- REMÉNYI P.** (szerk.) (2014): Állam- és nemzetépítés a Nyugat-Balkánon. *Mediterrán és Balkán Fórum*, 3. különszám, Publikon Kiadó, Pécs, 234 p.
- REMÉNYI P.** (2019): Koszovó politikai rendszere. In: Koller, Boglárka; Ördögh, Tibor (szerk.) *Délkelet-Európa politikai rendszerei (1990-2017).* Budapest, Dialóg Campus Kiadó pp. 139-160.
- REMÉNYI P. – CSAPÓ D. G.** (2021): A szállítási infrastruktúra fejlesztése és a geopolitika összefüggései a Nyugat-Balkánon. *FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK* 145:1. 17-31.
- REMÉNYI, P., GEKIĆ, H., BIDŽAN-GEKIĆ, A., SÜMEGHY, D.** (2021): Electoral Geography of Bosnia and Herzegovina – is there anything beyond the ethnic rule? *EAST EUROPEAN POLITICS* 38:2. 227-253.
- REMÉNYI, P., GEKIĆ, H., BIDŽAN-GEKIĆ, A., SÜMEGHY, D.** (2023): Contextual factors influencing election results in Bosnia and Herzegovina. *QUALITY AND QUANTITY: INTERNATIONAL JOURNAL OF METHODOLOGY* 57:6. 5693-5712.
- REMÉNYI P. – LÉPHAFT Á.** (2014): Transforming borders - changing development potentials - the case of Vojvodina. In: DREŠKOVIĆ, N. (ed.): *Zbornik Radova Trećeg Kongresa Geografa Bosne i Hercegovine: Book of Papers [of the] Third Congress of Geographers of Bosnia and Herzegovina.* Geografsko društvo u Federaciji Bosne i Hercegovine, Sarajevo, pp. 295–302.

- REMÉNYI P. – PAP T. – PAP N.** (2021): The changing room for manoeuvre of 'Visegrad' Hungary in the Western Balkans. An extraordinary change in Hungarian Serbian relations. *POLITICS IN CENTRAL EUROPE* 17:1S. 791-819.
- REMÉNYI P., SÜMEGHY D.** (2022): Bosznia-Hercegovina választási földrajza – a pártok támogatását befolyásoló társadalmi törésvonalak. *NEMZET ÉS BIZTONSÁG: BIZTONSÁGPOLITIKAI SZEMLE* 15:3. 142-159.
- REMÉNYI, P. – VÉGH A.** (2006): Az ezredforduló határkérdései, határváltozásai a Nyugat-Balkánon. *FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ* 55:1-2. 195-211.
- REMÉNYI P. – VÉGH A.** (2008): A Dél-Dunántúl és a Nyugat-Balkán kapcsolatrendszerének vázlata – Múlt, jelen, jövő. *Földrajzi Közlemények*, 132. évf. 1. sz., pp. 21–34.
- REMÉNYI P. – VÉGH A. – PAP N.** (2016): The influence of ethnic policies on regional development and transport issues in Bosnia and Herzegovina. *BELGEO - REVUE BELGE DE GEOGRAPHIE*, 1 pp. 1-20.
- SOKCSEVITS D.** (2004): Magyar múlt horvát szemmel. *Kapu Könyvek*, Budapest, 261 p.
- SOKCSEVITS D.** (2006): A Horvát-Szlavón katonai határőrvidék problémája. In: PAP N. (szerk.): *A Balatontól az Adriáig*. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 85–92.
- SOKCSEVITS D.** (2011): Horvátország a 7. századtól napjainkig. *Mundus Novus Kiadó*, Budapest, 846 p.
- SZABÓ P. Z.** (1943): A Balkánfélsziget földrajzi erővonalai és Magyarország. In: TEMESY GY. (szerk.): *Földrajzi Zsebkönyv*, Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, pp. 142–150.
- SZIDIROPULOSZ A.** (1998): A magyarországi görög kisebbség szociokulturális jellemzői. In: EPERJESSY E. (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából* 2. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, pp. 42–77.
- VÉGH V. – GÚTI E.** (2017): Geographical and social issues of the operation of Hungarian non-governmental organisations in Croatia – the case of Baranja. *CIVIL SZEMLE*, 14, pp.35-49.
- THORHALLSSON, B.** (2000): *The Role of Small States in the European Union*. Aldershot: Ashgate,
- THORHALLSON, B.** (ed.) *Small States and Shelter Theory. Iceland's External Affairs*. London & New York: Routledge, 2019.
- UDVARVÖLGYI ZS.** (1998): *A magyar iszlám vallásszociológiája*. ELTE Szociológiai Intézet, Budapest.
- UDVARVÖLGYI ZS.** (2010): *A Magyar Iszlám Közösség megalapítása (1988)*. Egyháztörténeti Szemle. 11. év. 4. sz., pp. 133–147.

- VÉGH A.** (2008): A horvát-szerb etnikai kontaktzóna történeti fejlődése. Doktori disszertáció, Pécs, 137. p.
- YAMAMOTO A. – PAP N. – KITANICS M. – AKIYAMA S. – SOKCSEVITS D. – KIMURA M. – MOMOSE, R. – BÍRÓ L. – REMÉNYI P. – YAMAZAKI, S.** (2017): A History of East Central Europe and the Balkans: Migrations and Regions./移動がつくる 東中欧・バルカン史 Tokió, Japan, Tosui Shobo Publishers, 348 p.